

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ 50–60-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ ПОХОДУ М. КРИВНОСА У ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНУ ВОЛИНЬ

У статті, на основі української історіографії 50–60-х рр. аналізується похід М. Кривоноса у Поділля та Південно-Східну Волинь.

Ключові слова: *козаки, селянський рух, козацько-селянські загони, партизанські загони, шляхетське військо.*

Українська національна революція 1648–1676 рр. сприяла появі цілої плеяди видатних українських політичних і військових діячів: Б. Хмельницький, Д. Нечай, І. Богун та ін. На особливу вагу в даному списку заслуговує М. Кривонос, який на думку Л. Винара відобразив погляд радикальної козацької старшини [3, с. 23–35]. Саме він став одним із провідників боротьби проти польського панування на Правобережній Україні.

Метою нашого дослідження виступає військова діяльність М. Кривоноса на Поділлі та Південно-Східній Волині в контексті українських історіографічних джерел 50 – 60-х рр. ХХ ст.

Перемоги армії Б. Хмельницького біля Жовтих Вод і під Корсунем сприяли піднесенню «масового, стихійного повстання на Україні» [6, с. 46]. А. Козаченко зазначав, що «дійсно, літом 1648 р. рух перекинувся на регіони, де діяли «купи» – загони повстанців. Він охопив Київщину, Поділля, Брацлавщину, Чернігівщину, значну частину Волині та Галичини» [4, с. 128]. Повстання селян і міщан часто випереджали «прихід запорізьких військ», проте, як зазначає І. Крип'якевич, «... запорозький центр, безперечно, мав зв'язок з повстанцями; Хмельницький і тут, так само як на Лівобережжі, вислав для керівництва селянським рухом досвідчених старшин» [5, с. 136]. Для об'єднання «повстанських загонів» в Правобережжі, організації та керівництва їхньою діяльністю Богдан Хмельницький направляє туди свого найближчого помічника Максима Кривоноса» [7, с. 12].

На початку червня, як зазначає В. Легкий, М. Кривонос з'являється на території Східного Поділля (Брацлавщині) з «... 10–16 тис. козаків», що сприяло розгортанню повстання, участь у якому взяли «десятки тисяч осіб» [6, с. 77]. У своїх зверненнях (вочевидь, сумнівних) до селян, одне з яких цитує Л. Полухін, М. Кривонос закликав: «Не слухайтесь панів, не слухайтесь урядників, як невільники, а приходьте всі до мене. Ваші батьки не знали ніяких панських законів на очих, политих вашою кров'ю, ланах... І ви ніколи не знайдете кращого засобу звільнитись, коли зараз зі зброєю в руках не скинете панське ярмо та не здобудете свободи кров'ю своєю. Досить вже панам обдирати нас, накладати на нас податі непосильні, роботу на панщині та рабську данину. І нема ніякого другого засобу проти цієї неправди та знущань, як тільки зломити панів нашою силою і всіх винищить. Вставайте всі разом і добудемо собі свободу зараз або ніколи. І коли доля нас покине, то залишимо одні трупи панам. І сам я клянусь, що не буду жаліти ні сили, ні життя, готовий на все, щоб здобути загальну свободу і спокій від панів» [8, с. 11].

В результаті чого, до загону М. Кривоноса починають «влізати-ся» селянські купи, «визнаючи його своїм керівником» з «Київщини, Брацлавщини і Поділля» [6, с. 77]. Одним із перших великих міст, захоплених загоном М. Кривоноса, був Немирів. У визволенні міста важливу роль відіграло місцеве населення: «Один з козацьких загонів Максима Кривоноса, – як пише Л. Полухін, – переодягшись під жовнірів, з поль-

ськими знаменами підійшов до стін міста. Охорона вагалася впускати загітн, але коли городяни закричали, що йде на допомогу польське військо, ворота міста відчинили. Козаки і озброєнні міщани «ліквідували» гарнізон і визволили місто від польської шляхти» [7, с. 13]. В ході походу військами М. Кривоноса були зайняті Ладижин, Бершадь, Верхівка, Александрія. 8 червня загони М. Кривоноса підійшли до Тульчина, де зібралися корогви добре озброєних жовнірів [6, с. 78]. Перша спроба повстанців взяти місто була невдалою. Відійшовши до містечка Клебани і взявши його, військо М. Кривоноса отримало поповнення: «того ж дня собралася еще больше разнузданой черни к Кривоносу» [6, с. 79]. М. Кривоніс повертає військо до Тульчина, і коли шляхта відмовилася від пропозиції здати його, козаки штурмом займають місто, а 12 червня й замок [7, с. 13]. Як зазначає В. Легкий, захоплення Тульчина вирішило й долю Брацлава, який опинився відрізаним від польських військ [6, с. 79]. Після зазначених подій військо М. Кривоноса направляється на північ до Вінниці. Місто було взяте без супротиву [6, с. 79].

В цей час князь Я. Вишневецький, племінником якого належали землі на Брацлавщині, пробиваючись з Лівобережжя через Овруч і Житомир направляє свої підрозділи на звільнені території [5, с. 139]. Щоб помститися за надану підтримку М. Кривоносу, він вдається до терору проти місцевого населення, керуючи особисто розправами. В Погребищах, за його наказом, були посаджені на кіл в'їт, декілька райців, попи, а багатьом відрубали руки [6, с. 80]. В Немирові повстанцям «виколювали очі, розпинали на хрестах» [8, с. 12].

Як тільки прийшла звістка про наступ Я. Вишневецького, Б. Хмельницький віддав наказ «полкам рушити назустріч шляхетським військам» [5, с. 140]. Об'єднання козацько-селянських військ очолив М. Кривоніс, який вважав своїм обов'язком «знищити жорстокого князя» [5, с. 141]. Перша сутичка між військами М. Кривоноса та Я. Вишневецького відбулася під Махнівкою, де знаходилися польський гарнізон й шляхта, котра шукала порятунку за мурами фортеці. По суті, як вважає В. Легкий, місто мало усі умови для захисту [6, с. 82]. Разом з тим, козакам авангарду війська М. Кривоноса, яких очолювали білоцерківський полковник Гиря та син М. Кривоноса Кривоносенко, вдалося заманити гарнізон міста в засідку, і коли ті втікали на їхніх «плечах» увірватися до міста [6, с. 82]. Коли війська Я. Вишневецького і Я. Тишкевича підійшли до нього, то козаки встигли побудувати досить міцний табір. За свідченням Маскевича він був «настілки міцно побудований, що всі атаки шляхетських хоругв, які продовжувалися весь вечір і вночі, були козаками відбиті» [6, с. 82]. Тоді, Я. Вишневецький змушений був відступити, що з часом перетворилося на втечу [5, с. 141]. Переслідуювані військом М. Кривоноса полки Я. Вишневецького і Тишкевича «швидким маршем» направилися повз Бердичів на Чуднів. В Бердичеві повстанці «вогнем» знищили костели, а в фортеці Бистрика захопили всю артилерію (більше 20 гармат) і «багато іншої вогнепальної зброї» [6, с. 82].

Продовжуючи переслідування Я.Є. Вишневецького в «десятих числах липня» загін М. Кривоноса вступив «на територію Волині і підійшов до Полонного» [6, с. 83]. Міська фортеця «була оточена подвійними стінами», мала сильну артилерію, яка нараховувала від «60 до 80 гармат» [6, с. 83; 5, с. 103] і достатній запас пороху і провіанту. На другий день штурму повстанці захопили першу «лінію шляхетських укріплень». М. Кривоніс закликав жителів міста «повернути зброю проти спільних ворогів» [7, с. 15]. Очевидець розповідав: «В четвер неприятелі звернулись з відозвою до польських хлопів, що стояли в кріпості: «Хіба ж ми не кровні брати? На що ви помагаете панам проти нас?

Чи не краще буде, якщо ми будемо битися разом проти них?» І дійсно, хлопи одразу ж приєднались до Кривоноса. Вдаючи, що б'ються проти козаків, вони дали можливість приставити штурмові драбини до кріпості і оволодіти нею в той же четвер, так що в один момент опинилося декілька тисяч руських з мечами наголо серед города» [8, с. 14]. Таким чином 12 липня Полонне було взято, що, як пише В. Легкий «було великим успіхом Максима Кривоноса» і відкрило шлях «для наступу в глибину Волинського воєводства» [6, с. 84]. А. Радзивілл відмічав: «Такий охопив страх, що багато наших, покинули замки міста, містечка без будь-якої оборони залишивши їх козакам такі як: Заслав, Осрог, Корець, Тучин тощо» [6, с. 84].

Після взяття Полонного частина загонів М. Кривоноса направилася для допомоги повсталим селянам, а головні сили вирушили до «стратегічно важливого центру – Старо Костянтинова» [6, с. 84]. На своєму шляху козаки розгромили «окремі загоони магнатів Корецького й Осинського» [7, с. 15], які йшли на з'єднання з «польсько-шляхетським військом» і 16 липня підійшли до Старо Костянтинова, де на них очікували «об'єднані сили шляхти, очолювані Вишневецьким, Осинським і Тишкевичем» [1, с. 36]. На думку В. Легкого «не має сумніву в тім, що М. Кривоніс був добре усвідомлений про військові плани польського командування, тим паче, що від його розвідки ніяк не могло сховатися зосередження шляхетських військ під Старо-Костянтиновим» [6, с. 85]. Тому, козаки зразу спробували перейти в наступ, але загін польської піхоти, який знаходився у засідці на переправі р. Случ, не дав можливості форсувати річку. Протягом 27–28 липня продовжувалися запеклі бої. Проте, під тиском військ М. Кривоноса, до складу яких «входили Білоцерківський полк Гирі та Уманський полк Ганжі», польські війська не витримали і почали втікати [5, с. 142]. Під час бою, за свідченням українського літописця «Кривоносу вдалося пробитися до того місця, де стояв Вишневецький і останній лише випадково врятувався від списа, направленого на нього Кривоносом» [2, с. 108]. Відтак, «Вишневецький, залишивши напризволяще чотири тисячі своїх жовнірів, утік з невеликим загonom і приєднався до головних сил польсько-шляхетської армії» [7, с. 16]. Наслідком перемоги під Старо Костянтиновим, як зауважує О. Апанович, сприяла «відважність і мужність повсталих народних мас», а також «полководницького мистецтва полковників Кривоноса і Гирі» [1, с. 37].

Значення даної перемоги не тільки сприяло розвитку визвольної війни, але «виходить далеко за рамки часткового військового успіху», – констатує В. Легкий. Д. Заславський стверджував, «що в результаті програної битви під Старо Костянтиновим «нині пахне остаточною загибеллю» і що «положення справ безвихідне» [6, с. 88]. Вишневецький і Тишкевич, з даного приводу, заявляли, що «ніхто не може протистояти: усі розгублені, уражені страхом» [6, с. 88]. Керівники польського війська пояснювали перемогу повстанців лише тим, «що повстанцям звідусіль пливе допомога, а нам залишалася тільки надія на небо» [2, с. 103].

У військовій стратегії дана перемога:

- по-перше, відкрила шлях «народній армії Хмельницького, забезпечила її безперешкодне просування в південну частину Волині й зайняття стратегічно важливого району» [6, с. 89];
- по-друге, надала можливість М. Кривоносу повернути свої загоони на південь Поділля [7, с. 16], в напрямі Меджибіжу, Шаргороду, Бару, Кам'янець-Подільського.

30 липня 1648 р. козацько-селянські війська, які очолював М. Кривоніс, стрімким штурмом захопили фортецю Меджибіж, а пізніше Шаргород [1, с. 60; 6, с. 89]. Особливе значення в системі фортець на

півдні України займало м. Бар. Воно було місцем збору польських військ і резиденцією польських гетьманів в Україні. За твердженням сучасників, це було «велике місто з сильним кам'яним замком, з артилерією Речі Посполитої» [6, с. 89]. Природний ландшафт максимально був використаний «для посилення оборонних споруд фортеці». Річка, штучно перегороджена у місці біля фортеці, «розлилася широкими ставками й озерами, затруднювала підступи до Бару» [1, с. 39]. Не дивлячись на таку міць, шляхта була стурбована станом оборони Бару. Так, на початку червня 1648 р., вони писали до Варшави, що місто потребує допомоги бо «в ньому знаходиться артилерія Республіки, як гармати, так і порох, які не дай Бог щоб захопив ворог, велику отримавши би він проти нас підтримку» [2, с. 89]. Крім того, В. Легкий приводить свідчення С. Кушевича, згідно з яким протягом літа в місто було ввезено «дуже багато» вогнепальної зброї шляхетськими військовими загонами, а також шляхтою з навколишніх містечок [6, с. 89]. На основі цього В. Легкий робить висновок, що в місті не було нестачі ні в гарматах, ні проблем з порохом, свинцем та харчуванням [6, с. 89]. Разом з тим, тут знаходилося декілька сотень німецьких найманців [1, с. 39].

Розуміючи силу і складність взяття Бару, М. Кривоніс, на думку В. Легкого та О. Апанович, особисто розробив план штурму (сучасні дослідники з'ясували, що він не брав безпосередньої участі у захопленні Бару). На чолі штурмових загонів стали полковники: Кушка з Брацлавщини, три селянина – Габач, Брацлавець, Степко і православний священник [6, с. 90; 1, с. 39]. На початку серпня підрозділи козацько-селянського війська розпочали штурм міста. Для переправи через річку були побудовані плоти, а для прикриття від пострілів рушниць – дерев'яну стіну, що, на думку В. Легкого, свідчило про ретельну підготовку до штурму «за правилами військового мистецтва» [6, с. 90]. Під першим тиском козацько-селянських військ, при допомозі міщан, які відкрили ворота, жовніри змушені були відступити за фортечні стіни. За свідченнями одного з шляхтичів, «противник захопив вже в п'ятницю опівдні Бар штурмом, зробивши на воді плоти з розібраних домів і дворів, і наступав з усіх боків разом, все спалив і зруйнував» [8, с. 17].

7 серпня, скориставшись густим туманом, повстанці розпочали штурм всіх укріплень. Гарнізон чинив сильний супротив, проте на допомогу штурмуючим знову прийшли міщани, які відкрили ворота і опустили мости. Повстанці, увірвавшись до фортеці, перебили гарнізон, а Павло Потоцький, який командував гарнізоном був захоплений у полон [6, с. 90; 1, с. 39]. Переможцям дісталися тисячі мушкетів, значні запаси свинцю, пороху, що надало можливість посилити козацько-селянське військо [7, с. 16].

Падіння Бару спричинило таке ж «сильне враження» в польсько-шляхетських колах, як і звільнення козаками Полонного тому, що «Полонне було ключем до Волині, Бар був ключем до східної частини Подільського воєводства» [6, с. 91]. Львівський райця С. Кушкевич дану подію вважав «як дуже велику втрату і велику ганьбу для Речі Посполитої» [6, с. 92].

На думку радянських дослідників, М. Кривоніс розпочав свої дії проти іншої міцної фортеці – Кам'янця-Подільського. Взяття Бару викликало паніку серед шляхти міста. А. М'яковський у своїх листах до Львова повідомив: «Ради бога, рятуйте, ваші милості, хоча стіни і костели, коли нас, братів, не хочете рятувати» [6, с. 92]. За його словами, оборона Кам'янця дуже слабка, в місті проживає до 5 тисяч «руських», яким не можна довіряти, а серед піхоти більшість зрадників. Тим часом, полки М. Кривоноса «валом валять через Недбор і наступають, і

ми готовності і допомоги не маємо» [6, с. 92]. Хоча Кам'янець-Подільський мав досить сильні природні укріплення, фортеця була розташована на скелях, проте, як зазначає В. Легкий, «кам'янецькій шляхті» було чого страхатися. З одного боку, війська М. Кривоноса мали досить сильну артилерію, яку захопили в Барі, з іншого він міг розраховувати на підтримку українських міщан, що в остаточному мало вирішити долю міста [6, с. 92].

Однак цей похід М. Кривоноса був перерваний наказом Б. Хмельницького повернутися до табору основних армій. На думку А. Полухіна, даний наказ був виданий у зв'язку з тим, що «народна армія готувалася до рішучої битви з головними польськими військами, а це вимагало об'єднання сил» [8, с. 15].

Отже, на початок серпня більшість міст і містечок Східної Волині й Подільського воеводства, окрім Кам'янця-Подільського, були звільнені від польсько-шляхетських військ. Вирішальну роль в досягненні перемоги відіграли «дії загонів Максима Кривоноса» [6, с. 93]. Організовані в основному з місцевого селянства і міщан, вони відкинули польські війська у глиб Волині та Руського воеводства.

Список використаних джерел:

1. Апанович Е. М. Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1954. – 104 с.
2. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К.: Ви-во Академії Наук Української РСР, 1954. – 332 с.
3. Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 3-4. – С. 23-35.
4. Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией. – М.: Госполитиздат, 1954. – 296 с.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1954. – 536 с.
6. Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1959. – 176 с.
7. Полухін А. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни 1648–1654 рр. – К.: Держвидав УРСР, 1954. – 40 с.
8. Полухін А. К. Максим Кривоніс – герой Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1952. – 21 с.

This article is based on historiography of the 50-th – 60-th years the 20-th century and analyses march of M. Krivonis to Podolia and the South-Eastern Volyn.

Key words: *cossacks, peasants' movement, detachment of cossacks and peasants, partisans detachment, army of the Polish nobility.*

Отримано: 14.03.2010